

УДК 316.422

*М.Сакада,
кандидат філософських наук*

ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЗА УМОВ АГРОРЕФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються актуальні проблеми соціального захисту селян у сфері земельних відносин в умовах проведення земельної реформи в Україні. На основі результатів соціологічного дослідження пропонуються шляхи оптимізації соціальних практик захисту сільського населення.

Keywords: *rural sociology, social protection, sociological diagnostic, optimization, the land reform, information campaign.*

Ключові слова: *аграрна соціологія, соціальний захист, соціологічна діагностика, оптимізація, земельна реформа, інформаційний захист.*

Ключевые слова: *аграрная социология, социальная защита, социологическая диагностика, оптимизация, земельная реформа, информационная защита.*

Аграрна і земельна реформи в українському селі, які проводяться понад 20 років, боляче сприймаються і досить неоднозначно оцінюються сьогодні в сільському соціумі.

Йдеться, зокрема, про надзвичайно руйнівний характер реформ, які відкинули агропромисловий комплекс в Україні на декілька десятиліть назад, кардинально змінили загалом усталені життєві перспективи сільського населення щодо реалізації своїх базових життєвих і господарських інтересів на засадах приватної форми господарювання. Набутий віковий досвід українським селянством у багатьох сферах життєдіяльності, зокрема в землекористуванні, значною мірою в умовах реформування не використовується.

Як виявилось в ході реформування українського села, влада занадто переоцінила свої фахові, фінансові, управлінські, організаційні, психологічні та ідеологічні можливості в реалізації реформаторських задумів на селі. Всі визначені раніше владою три етапи проведення земельної реформи не наблизили реформаторів до отримання бажаних позитивних результатів. Для об'єкта реформування в більшості випадків цілі й завдання реформаторів стали міфічними і далекими від втілення в життя. Серед багатьох питань у ході реалізації земельної реформи найпріоритетнішими виявилися проблеми ставлення сільського населення до приватної власності на землю та купівлі – продажу землі сільськогосподарського призначення.

Вазначимо, що перші дії влади щодо заохочення інтересу українського селянства до впровадження земельної реформи базувалась на рішеннях прийнятої 18 грудня 1990 р. Верховною Радою Постанови “Про земельну реформу”. Ця постанова в результаті призвела до руйнації колективних форм господарювання колгоспів і радгоспів. Звичайно ж, втілення в життя прийнятої парламентом постанови для сільського населення було великою несподіванкою, оскільки з селянами щодо цього питання ніхто не радився. Наслідком цієї недолугої реформи стало тотальне знищення українського села. Постановою передбачалось протягом якихось трьох місяців, тобто до березня 1991-го провести інвентаризацію земель усіх категорій та передати їх у приватну і колективну власність. За словами В.Клюя, “це було безумство”, ... змушувати серед зими проводити переоблік майже 40 млн га сільгоспугідь... Тим паче, що чинна тоді Конституція України передбачала, що “правовий режим власності” ухвалюється тільки законом. Отже, постанова в такому разі антиконституційна [1]. 30 січня 1992 р. був підписаний Закон України “Про форми власності на землю”. У березні того ж року Верховна Рада ухвалила Постанову “Про прискорення земельної реформи та приватизацію земель” і Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство”.

Наголосимо, що при введенні в дію зазначеної постанови і закону також не враховувалася думка селянства. З липня 1994 р. процеси агрореформування АПК України значно прискорились. У листопаді 1994 р. вийшов земельний Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. Зазначимо, що і на цей раз влада не радилась з селянством.

1996 р. позначився тим, що була ухвалена Конституція України, яка проголошувала землю загальнонародною власністю. Отже, подальші кроки реформування земельних відносин суперечили статтям прийнятої Конституції. Протягом 1996 р. було здійснено роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб. На 1 січня 1997 р. документи на землю отримали всі колективні господарства. Водночас розпочався другий етап – формування списків майбутніх власників землі. Селянам були видані сертифікати на право власності на земельні паї. 23 квітня 1997 р. був виданий другий Указ – “Про оренду землі”. А 3 грудня 1999 р. – третій “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки”.

Нав’язані реформи згори, як свідчить історичний досвід, часто-густо вносять деструктив у процеси реформування різних сфер життєдіяльності людей саме з причин, коли нерідко недооцінюється реформаторами роль людського чинника. Саме на цю обставину вказував свого часу К.Поппер у своїй праці з соціології, конкретизуючи зміст поняття “соціальна інженерія”. Соціальна інженерія, стверджує він, повинна бути “поступовою”. Це означає, що вона починається при існуючих інститутах, вивчає, в яких відносинах вони працюють неефективно, дошкучаючи, або не в змозі полегшити людям різного роду незручності або муки, які можна усунути, а потім проводити реформи, щоб змусити їх функціонувати краще [Цит. за: 2, с. 297].

Саме на цю обставину звертає увагу В.Борщевський, ставлячи запитання: “Чому псевдоліберальні реформи

1990-х років обернулися затяжною економічною кризою, наслідки якої до цього часу визначають тенденції функціонування вітчизняних ринків та низьку ефективність української економіки? Саме тому, що тогочасні реформатори абсолютно не враховували існуючої специфіки інституційного середовища. Вони не мали часу та бажання опанувати всі нюанси теорії ринкової економіки, а тому були свято переконані, що достатньо лише провести швидку приватизацію та лібералізувати ціни, як “усе стане на свої місця”. Їм і на думку не могло спасти, що інститути, сформовані для обслуговування адміністративно-планової економіки, виявляться абсолютно не придатними для забезпечення ефективного функціонування ринків. Як наслідок – замість дбайливого господаря – власника ми отримали фактичну приватизацію держави, її майна та ресурсів “червоним директором”, укупі з партноменклатурою та криміналом... І сьогодні нам пропонується аналогічний сценарій щодо запровадження ринку земель... Адаже агрохолдинги після завершення земельної реформи стануть повноправними власниками майже всіх сільськогосподарських угідь держави...” [4].

Отже, перші кроки впровадження земельної реформи в українському селі свідчили про те, що за важливими напрямками життєдіяльності сільського населення вона проводилася методом проб і помилок. І чим далі заглиблювався процес реформування у виробничу і соціальну інфраструктуру АПК України, тим більше виникало суперечностей, сумнівів, організаційної недбалості, формалізму, психологічних конфліктів у середовищі сільського соціуму.

Але від вибраної провальної стратегії реформ не могли відновитися ні уряд, ні Верховна Рада, ні політична еліта, ні представники аграрної науки, які стояли біля витоків реформ і, які, на нашу думку, за логікою речей, повинні б були забезпечувати науковий супровід процесу реформ, прогнозувати можливі варіанти соціальних ризиків при втіленні їх у практику. Постає риторичне запитання: а якою ж була поведінка селян до перших кроків реформ?

Спочатку вони не розуміли, що робиться. У подальшому у селян виникла зневіра щодо впроваджуваних реформ, але вони були спостерігачами й надалі і не брали активної участі в процесах реформування, оскільки з ними влада не вела ніякої роз'яснювальної роботи про суть і необхідність впровадження даної земельної реформи у такий спосіб. Серед селян був поширений вислів “що було, те бачили, що буде, те побачимо”.

Водночас земельна реформа набирала обертів. Важливим, але майже недослідженим урядовим документом, який активно сприяв руйнації традиційних родинних і моральних цінностей, культивованих віками в середовищі сільського соціуму, став декрет Кабінету Міністрів від 26 грудня 1992 р., №15–82, який став каталізатором впровадження приватизації земель, які перебувають у особистому користуванні громадян. А це – майже 16 млн земельних ділянок площею 3,4 млн гектарів. Ці землі – сьогодні у вільному ринковому обороті. Їх купівля–продаж відбувається за ринковими цінами. Державі необхідно лише стежити, щоб ці процеси вкладалися у правові рамки, “відшліфувати” чинне законодавство [3]. Було зрозуміло, що запровадження процесу приватизації землі в особистому користуванні селян дасть змогу стимулювати їх інтерес до процесів розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств, які утворились адміністративним шляхом у процесі реорганізації колгоспів і радгоспів.

Саме цей декрет започаткував капіталізацію села. Це дало можливість висіяти “вірус приватної власності” на порозі селянина–господаря. Приватизована земля, на якій стоїть будинок і земля, яка раніше надавалась селянинові в користування для ведення сільського господарства, стали вартісною нерухомістю для господаря, який міг її продати в разі життєвої необхідності, передати за заповітом або дарчою потенційним спадкоємцям тощо. Приватизована присадибна ділянка та будівля істотно вплинули на взаємини між батьками та дітьми, між самими дітьми. Ідеї приватної власності почали домінувати в поведінкових

стереотипах членів родини. Зона прояву в певних членів сім'ї традиційних, християнських, морально-психологічних цінностей, які впливають на формування таких особистих рис характеру, як людяність, милосердя, співчуття, доброта, стала звужуватися; і навпаки, почали культивуватися цінності, які формують риси характеру егоїстичних і прагматичних орієнтацій, які властиві принципам ринкової економіки.

Ймовірно, причиною руйнації традиційних сімейних цінностей, у даному випадку, є також людський чинник, зокрема, поведінка батьків щодо передачі ними свого спадку конкретним спадкоємцям (заповіт, дарча тощо) на свою нерухому власність. Кожний потенційний спадкоємець не хоче бути ошуканим і прагне в ідеалі отримати більшу частину спадку. За радянських часів передача у спадок батьками своєї нерухомості спадкоємцям (дітям, рідним та ін.) відбувалася за спрощеною схемою. Сільська рада визначала права спадкоємця майже безкоштовно і в стислі терміни. І раніше траплялися непоодинокі конфлікти між батьками і дітьми щодо визначення батьками спадку для дітей, але вони не були масовими. За умов же капіталізації села відносини між батьками і дітьми значно ускладнились. Серед рідних і близьких людей виникає багато непорозумінь, які нерідко вирішуються в судах.

Така ж ситуація виникає у багатьох пореформених селах в Україні, але з інших причин. Так, селянин-пайовик, який одним із перших отримав державний акт на право володіння виділеною часткою земельного паю і встиг його продати із зиском на перших етапах проведення земельної реформи, став об'єктом заздрощів у середовищі сільської громади з боку тих, хто не зумів цього зробити. Такий стан справ не консолідує сільську громаду, а скоріше сприяє руйнації морально-психологічного клімату між мешканцями села.

Найкритичніші періоди агрореформування українського села припали на 2001 і 2002 рр. У цей час в керівництві країни не було спільного бачення щодо подальшого

розвитку України. У парламенті склався тривкий баланс між політичними силами умовно ідеологічного правового і лівого спрямувань.

Кульмінацією подій стало прийняття Верховною Радою України багатостраждального і далеко недосконалого, суперечливого Земельного кодексу України 25 жовтня 2001 р. Головною дійовою особою при голосуванні в парламенті був В.Медведчук, який вів засідання парламенту, будучи першим заступником голови Верховної Ради. Водночас В.Медведчук був лідером СДПУ(о). Очолювана ним партія напередодні виборів прагнула заручитись підтримкою широких верств сільського населення.

Прийнятий Земельний кодекс набував чинності 1 січня 2002 р. Кожна з політичних сил розробляла свою стратегію щодо участі в майбутніх виборах. Так, СДПУ(о) йшла під гаслом “2002-й рік соціал-демократії в Україні”. В.Медведчук, лідер СДПУ(о), звернувся до виборців з такими словами: “Я хочу заявити, що Земельний кодекс України дав право власності 11 мільйонам громадян уже з 1 січня .... Я й сьогодні можу підтвердити, що земля не належить іноземним громадянам, що це відповідає передусім інтересам українського народу та селян, які століттями працювали на цій землі. Сьогодні вперше – ще з 1917 року, коли їм обіцяли, в 2001 році – вони цю землю отримали у власність. ...Земельний кодекс – це історична подія в Україні .... Я вже взяв на себе відповідальність за ухвалення Земельного кодексу. І це коштувало зусиль парламенту. Земельний кодекс ухвалював не Медведчук, а парламентська більшість 232 голосами”.

Зауважимо, що прийнятий, а, за висловом О.Мороза, “продавлений” у стінах парламенту Земельний кодекс України узаконив приватну власність на право володіння землею. Науковий аналіз цього законодавчого документа ще й досі не отримав належної правової оцінки у середовищі науковців, законодавців, широкого загалу сільського населення з погляду його руйнівного впливу на характер земельної реформи та соціального захисту

селян у сфері земельних відносин. Законодавчі новели, які були задекларовані в цьому кодексі парламент модернізує уже всьоме. Можна лише здогадуватися про якість цього Земельного кодексу України, який весь час зазнає модернізації.

Багаторічний соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ відстежував ставлення сільського населення до приватної власності на землю та ставлення його до купівлі-продажу землі (табл. 1, 2).

Таблиця 1
Динаміка ставлення сільського населення до приватної власності на землю за оцінками сільських респондентів (%)

Позиції	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
	N=708	N=583	N=586	N=584	N=588	N=575	N=588	N=572	N=635	N=586	N=648
Скоріше негативно	15,5	26,2	26,1	40,0	38,8	26,0	32,4	54,6	51,2	49,2	56,2
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,7	17,0	24,4	23,9	22,6	27,1	25,2	20,8	20,7	24,3	24,2
Скоріше позитивно	61,8	56,8	49,5	36,1	38,6	46,9	42,4	24,6	28,1	26,4	19,7

Таблиця 1 фіксує дві протилежні динамічні тенденції в масовій свідомості опитаних на рівні стабілізації нейтрального показника “важко сказати, негативно чи позитивно”. Водночас простежується різке зростання рівня показника “переважно негативного”, винятком 2002 р., що пояснюється тим, що в цьому році набрав чинності Земельний кодекс України, якому, очевидно, селяни повірили. Впадає в око різке зниження показника за позицією “скоріше позитивно” майже утричі – відповідно 61,8% – 19,7%.

Таблиця 2

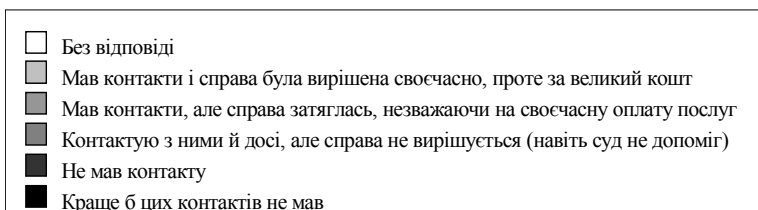
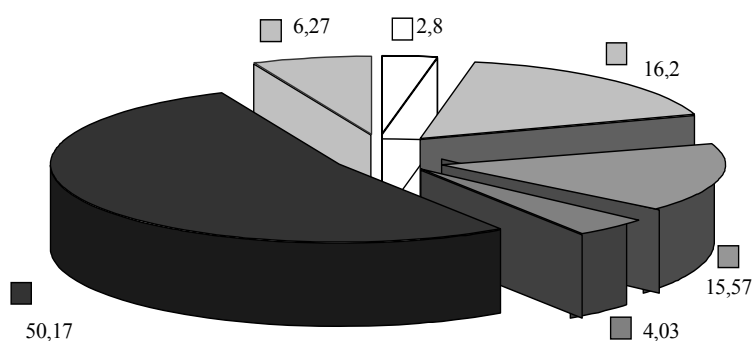
**Динаміка ставлення сільського населення
до купівлі-продажу землі (%)**

Позиції	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012
	N=583	N=586	N=584	N=588	N=572	N=635	N=635	N=648
Так	35,5	36,0	28,6	25,5	18,5	29,3	22,5	20,5
Ні	48,5	44,0	54,8	56,8	66,3	55,4	63,0	64,4
Важко відповісти	16,0	20,0	16,6	17,7	15,2	15,3	14,5	15,1

Таблиця 2 зафіксувала дві протилежно динамічні тенденції, причому стартовий моніторинг зафіксував, що більше третини (30,5%) підтримують ідею купівлі-продажу землі, прикінцевий моніторинговий показник за цією позицією становить (20,5%). Як бачимо, зменшилась частка серед опитаних тих, хто майже на порядок не підтримує ідею купівлі-продажу землі. Простежується нейтральність показника за позицією “важко відповісти” від стартового до прикінцевого моніторингу за всі роки опитування. Водночас спостерігається наростання тенденції рівня показника опитаних, які виступають проти купівлі-продажу землі – відповідно стартовий і прикінцевий показники (48,5%) і (64%). Як бачимо, проблема щодо купівлі-продажу землі оцінюється в сільському соціумі неоднозначно, що може свідчити про те, що при певних діях влади орієнтації сільського населення можуть схилитись, як в один, так і в другий бік. Отже, поспішні непродумані рішення влади у сфері земельних відносин вкрай небезпечні й нагадують зимову ковзанку, на якій може підсковзнутися будь-яка влада.

Проведені Інститутом соціології НАНУ соціологічні дослідження з широкого спектра земельної реформи, зокрема щодо соціального захисту сільського населення в сфері

земельних відносин, свідчать про те, що держава за роки реформ не спромоглася забезпечити цей захист навіть на мінімальному рівні, а в більшості випадків – він вкрай дефіцитний.

Рис. Розподіл відсотків відповідей на запитання “Якщо Ви приватизували свою присадибну ділянку, чи мали ділові контакти з приватними фірмами з виготовлення документів у цій справі?” (%)*

Як видно, досить проблемним і складним залишається питання соціального захисту селян щодо приватизації своїх присадибних ділянок, які селяни приватизують через систему різних приватних фірм, які виготовляють земле-впорядну документацію. Впадає в око те, що більше по-ловини опитаних сільських респондентів (50,17%) не звер-таються за послугами до приватних фірм. На сьогодні це

* Дослідження проведене Інститутом соціології НАН України у 2010 р.

становить близько 5 млн громадян. Про це наголошує начальник відділу розгляду звернень та прийому громадян Держкомзему Ю.Чурпіта. Водночас 16,2% респондентів вказали, що вони мали контакти із приватними фірмами і справа була вирішена своєчасно, проте за значні кошти, 15,6% опитаних констатували, що мали контакти, проте справа затяглася, незважаючи на своєчасну оплату послуг; 4,03% вказали, що контактують з ними й досі, але справа не вирішується (навіть суд не допоміг); 6,3% опитаних засвідчили, що краще б цих контактів не мали (*рис.*).

Як бачимо, виготовлення землепорядної документації для приватизації присадибної ділянки пов'язано з корупційною діяльністю чиновників землепорядних організацій. За словами голови Держземагенства України Сергія Тимченка, на сьогодні заборгованість, а це близько 330 тис. держактів накопичувалася ще з 2003 р. Для чого? Черга – це механізм для здирництва чиновниками грошей у громадян України. Отримує держакт тільки та людина, яка відвідала кабінети і роздала гроші [5].

Варто зазначити, що держава не веде ніякої роз'яснювальної роботи щодо доцільності селянам приватизувати присадибні ділянки. Автору на власний досвід довелось приватизувати за заповітом матері присадибну ділянку і будинок. На перших порах започаткованої приватизації це були відносно не великі кошти – близько 300 грн. Запроваджений у дію Земельний кодекс України з 1 січня 2002 р. різко підвищив розцінки за виготовлення землепорядної документації за приватизацію присадибної ділянки та будинку – близько 9 тис. грн. Переважна більшість селян, заплативши великі кошти за приватизацію присадибної ділянки та будинків, роками чекають на отримання права власності на приватизовану нерухомість (по п'ять–шість років). Такими є реалії соціального захисту селян щодо приватизації присадибних ділянок.

Актуальною, за даними нашого дослідження, продовжує бути проблема розмежування земельних паїв у натурі,

про це свідчать відповіді респондентів на запитання “*Чи розмежований Ваш земельний пай у натурі?*”. Отримано такий розподіл: без відповіді – 2,8%, розмежований пай – 50,2%, не розмежований – 13%, державного акта на землю не отримав – 18%, важко сказати – 16%. Отримана картина відповідей свідчить про суперечливість їхніх оцінок щодо розпаювання земельних паїв у натурі.

Враховуючи ситуацію, що Держкомзем України не виготовив розмежувальних знаків, як обіцяв ще до кінця 2011 р. виготовити і передати в районні земельні управління, то справа з розмежуванням земельних паїв між власниками залишається незавершеною, а подекуди набирає неабиякої соціальної гостроти, бо породжує земельні спори між ними. Отже, у більшості випадків не розмежовані земельні паї селян не можуть бути використані ними для ведення власного господарства.

Парламент минулого скликання, відчуваючи відповідальність за впровадження ринку земель сільськогосподарського призначення, вирішив винести це чутливе питання для українського суспільства на обговорення на парламентських слуханнях 23 березня 2011 р. На них були запрошені фахівці аграрії, політики, представники уряду, господарники, журналісти.

Варто спинитись на окремих інноваціях щодо впровадження механізму ринку землі. Виконувач обов’язків міністра аграрної політики та продовольства України М.Безуглий констатував, що є багато підтверджень, що у земельній сфері все не так, як це мало бути зроблено політиками у попередні роки... З метою узагальнення суспільної думки формування власного переконання в об’єктивності наступних кроків була суттєво інтенсифікована робота Державного агентства земельних ресурсів. За участю громадських організацій нами були створені наукові робочі групи з розробки окремих законопроектів, проведені соціологічні дослідження опитування власників паїв та їх потенційних покупців. З 8 тисяч 41 опитуваного лише – 8,7%

Розділ 3

хочуть продати пай, 35,5% хочуть здати землю в оренду, 21,5% – передати землю у спадок, 11% – обробляти самостійно. Інші не визначились або планують змінити напрям використання земельної ділянки. Із загальної вибірки чисельністю понад 15,5 тисяч опитаних осіб тільки

Таблиця 3

Хто проводить роз'яснювальну роботу у Вашому районі (області) із земельних питань? (Проставте в дужках оцінку цієї роботи: найвищий бал – 5, найменший – 0, коли жодна робота не проводилася) (%)

	1	2	3	4	5	Робота не ведеться
Власники паїв N=8041						
Районна державна адміністрація	6,02	8,18	6,47	6,12	4,29	68,92
Сільська рада	4,19	7,50	11,40	15,58	11,95	49,37
Керівники та спеціалісти сільськогосподарського підприємства	3,42	4,07	6,19	4,54	3,98	77,80
Сільськогосподарські дорадчі служби	2,97	3,16	3,06	2,72	1,22	86,87
Інші особи	1,68	1,58	1,53	1,46	1,19	92,56
Телебачення, радіо	4,07	6,27	8,37	7,28	5,21	68,81
Газети, журнали	3,71	5,70	7,61	7,20	5,46	70,43
Важко відповісти	15,30					
Покупці паїв N=7675						
Районна державна адміністрація	7,93	7,10	6,59	7,28	5,63	65,46
Сільська рада	4,10	8,61	12,53	13,24	10,83	50,68
Керівники та спеціалісти сільськогосподарського підприємства	3,21	5,32	6,33	5,04	3,66	76,44
Сільськогосподарські дорадчі служби	3,39	3,88	4,26	2,89	1,77	83,80
Інші особи	2,98	2,36	2,31	1,36	1,41	89,59
Телебачення, радіо	4,36	5,93	9,09	8,13	4,59	67,90
Газети, журнали	4,35	5,67	7,62	7,78	5,59	68,99
Важко відповісти	14,10					

26,5% потенційних покупців і 31% власників паїв вважають, що необхідно заборонити їх продаж. Як видно із наведених соціологічних даних, вимальовується досить суперечлива картина щодо термінового впровадження ринку землі. Вона доповнюється відповідями опитаних щодо проведення роз'яснювальної роботи з боку виконавчої влади різних рівнів та інших організацій серед селян-пайовиків із земельних питань (*табл. 3*).

Дані свідчать про низький рівень поінформованості з земельних питань сільського населення, як у групі власників паїв, так і в групі покупців паїв. Отже, висновок напрашується такий. На всіх етапах проведення земельної реформи влада не радилася із селянами щодо пекучих проблем земельної реформи, вона не проводила й донині не проводить системної роз'яснювальної роботи серед широкого сільського загалу.

Зробимо висновок. Соціальний захист сільського населення за умов агрореформування в Україні у сфері земельних відносин з багатьох життєво-важливих позицій у пореформеному селі має ознаки інформаційної незахищеності селян, вони часто-густо не поінформовані про суть реформаторських намірів влади у сфері земельних відносин. Влада, головним чином, агітувала сільське населення в процесі проведення земельної реформи абстрактними гаслами на кшталт "селяни будуть ефективними господарями на своїй землі". Водночас влада всіляко критикувала колективну форму господарювання на селі. За двадцять років земельної реформи селяни, вочевидь, переконалися, які влада створила умови та законодавчу базу для ефективного господарювання селянина на своїй землі. Соціальний захист селян у сфері земельних відносин законодавчо не забезпечений, має ознаки нецивілізованості, забюрократизованості, заполітизованості, конфліктності.

Саме на необхідності розв'язання цих нагальних вузлових проблем соціального захисту сільського населення у сфері земельних відносин наголошували учасники пар-

ламентських слухань. Більшість промовців категорично висловили свою незгоду щодо впровадження механізму купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення. Парламент минулого скликання, виходячи із політичної доцільності (наближались парламентські вибори 28 жовтня 2012 р.), прийняв рішення про продовження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення до 2016 р [6].

Література

1. *Ничипоренко М.* Книга для Президента / М.Ничипоренко // Сільські вісті. – 2012. – №125 (18865). – 25 жовтня.
2. *Комфорт М.* Открытая философия и открытое общество / Комфорт М. – М. : Прогресс, 1972.
3. *Борщевський В.* Незасвоєна історія про псевдоліберальні реформи / В.Борщевський // День. – 2013. – №11. – 23 січня.
4. *Науково-експертне обговорення земельної реформи* // Голос України. – 2008. – № 190 (4440). – 7 жовтня.
5. *Тимченко С.* Кожний день зупинки – це не один, а три кроки назад : Інтерв'ю // Дзеркало тижня. – 2011. – №36. – 8 жовтня.
6. Земля в українській долі: ситуація у земельній сфері, законодавче забезпечення земельних відносин та практик його реалізації. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2922-vi>